

Natalitu a demografické chování do značné míry určovaly také různé modely **rodinné struktury**, které vykazovaly značnou stabilitu. Až do 19. století rozdělovala Evropu linie Petrohrad-Terst (již lze ještě pomyslně prodloužit linií Jaderského moře), kterou v roce 1965 na základě předcházejících dlouhodobých výzkumů jasně definoval demograf Josef Hajnal. Na (jiho)východ od této dělicí linie se tak setkáváme převážně s rodinným modelem, kde obecně panuje poměrně vysoká sňatečnost, nízký sňatkový věk (méně než 22 let u žen, průměrně 24 let u mužů) a nízký počet osob, které zůstanou celoživotně svobodné (méně než 5 %): v důsledku toho je zde i poměrně velká porodnost. Například v Uhrách činil sňatkový věk v 18. století 20–21 let.

Naopak *západně*, resp. *severozápadně* od této hranice dominoval model charakterizovaný vyšším průměrným věkem vstupu do prvního manželství (24–25 let u žen, 26 let u mužů; výjimku představovalo pouze Irsko s průměrem 20–22 let) a současně vyšším počtem osob, které sňatek nikdy neuzavřely (až 10 %): působení obou těchto faktorů, které vypovídají o obecně horší dostupnosti sňatku, odpovídala také nižší natalita. Ve Francii tak byl například průměrný věk uzavření prvního sňatku 25,7 let u žen a 27,9 let u mužů; v německých zemích 25,5, resp. 28 let. Průměrný počet dětí na jednu ženu osciloval v 18. století mezi 5,4 (jihozápadní Francie) a až 9,6 (Flandry). Podíl nemanželských dětí tvořil asi 1–4 % s tím, že musíme ještě počítat se skutečností, že zhruba 10–30 % dětí bylo počato ještě před uzavřením sňatku.

Tisíciletá demografická struktura se nicméně vlivem komplexních faktorů začínala postupně měnit: právě v tomto století nastupuje zvolna to, co někdy nazýváme „demografickou revolucí“. Projevů změny můžeme vysledovat hned několik.

1) Osmnácté století je posledním, kdy **základním a hlavním zdrojem obživy zůstává zemědělství**; posledním, kdy většina evropské populace čerpala v podstatě veškeré zdroje – suroviny, energii, potraviny – z půdy. Demografický růst pochopitelně znamenal rostoucí nároky a potřeby těchto zdrojů, které nebyly nevycerpateľné, proto bylo zapotřebí tyto zdroje hledat jinde a jinak. Agrární ekonomika ještě v průběhu 18. století zaměstnávala v Evropě průměrně tři čtvrtiny až čtyři pětiny obyvatelstva. Ve Francii to na začátku 18. století a ve Švédsku v jeho polovině bylo 80 %, v českých zemích 78 % k roku 1756 a v Rakousku 75 % k roku 1790; pro srovnání můžeme také uvést, že i ve Spojených státech pracovalo v zemědělském sektoru ještě k roku 1820 dokonce 72 % lidí. To se však pomalu začíná měnit.

2) Osmnácté století je také poslední, které ještě zažilo skutečné **hladomory** (s výjimkou Irska v devatenáctém a Ukrajiny ve dvacátém století): příkladem může být Norsko, těžce zasažené hladomory z let 1695–1696, jimž podlehl až deset procent obyvatel. Tento hladomor, doprovázející tzv. malou dobu ledovou, zahubil až třetinu populace také ve Finsku.

Francie zažila poslední z nich již v roce 1709, mezi ty nejfatálnější patřil hladomor na Sicílii a v Neapolsku z let 1763–1764 a poté hladomor, který na počátku sedmdesátých let (1771–1772) zasáhl Sasko a české země – Čechy i Moravu, ale projevil se i obecněji v prostředí Říše, ba dokonce ve Švédsku. Za hlavní důvod vymizení hladomorů i bezprecedentního demografického růstu se zpravidla považuje zlepšení kvality i kvantity stravy, která umožnila lépe vzdorovat výpadkům způsobeným oscilacemi počasí a klimatu. V západní Evropě a části Evropy střední na tom měly zásluhu reformy v zemědělství; zlepšení efektivity obdělávání půdy i pastvy, zavádění nových plodin (brambory) i plemen dobytka omezily obilnou monokulturu, která dosud ovládala Evropu, a která byla citlivá na výkyvy klimatu a počasí. Usnadnily dostupnost potravin, jež nebyly na klimatu a počasí tolik závislé, a napomohly k jejich kvantitativnímu nárůstu. V Evropě východní, v Rusku, stejně jako ve velké části polských a pruských regionů, sice k podobné proměně zemědělství nedošlo, ale alespoň se rozšiřovala území k zemědělství vhodná. Medicína, hygiena, očkování sehrály pozitivní roli spíše až v průběhu století následujícího.

3) Osmnácté století je v podstatě posledním, které fatálně poznamenaly **epidemie**.

Je posledním, kdy Evropa zažila morové epidemie – nepočítáme-li ty, které zasáhly její okraj, jako byl mor v Konstantinopoli v roce 1837 nebo v dalších oblastech Balkánu ještě ve 40. letech 19. století. Zatímco století sedmnácté ještě poznalo výrazné epidemické cykly v podstatě na celém kontinentě, od roku 1670 mor zásadně ustoupil. Evropu ovšem stále ohrožovala morová ohniska mimoevropská, asijská a severoafrická, a to vinou čilé obchodní výměny s těmito oblastmi. Právě z těchto důvodů vypukla poslední francouzská morová epidemie – epidemie ve velkém jihofrancouzském přístavu Marseille v letech 1720–1722, která zasáhla i část kraje Provence: připutovala totiž se syrskou obchodní lodí. Do střední, severní i východní Evropy se podobnou cestou dostal v letech 1709–1712 mor z Asie na Balkán a odtud se poměrně rychle šířil: rakouské i české země zasáhl v letech 1713–1714 a doputoval až do Dánska (Kodaň) a Švédska (Stockholm) i do Gdaňsku, do Pobaltí. O deset let později se z jihu dostal mor do Ruska, přičemž zasáhl jeho jižní krajiny v letech 1727–1728; epidemie z let 1770–1772 dobyla ale dokonce i Moskvu.

Vymizení moru z Evropy dodnes vyvolává otázky. Narušil se někde nezbytný řetězec mezi původcem – virem *yersinia pestis*, přenašeči – blechami a krysami – a konečným hostitelem, tedy člověkem? Zmutovala snad *yersinia pestis*? Staly se krysy odolnějšími, nebo byly vytlačeny tehdejší masovou invazí potkanů z Asie do Evropy? Napomohla tomu lepší hygiena či lepší výživa a imunita evropské populace? Žádná z těchto otázek nebyla dodnes přesvědčivě zodpovězena.